

FACTORII FUNDAMENTALI AI STABILITĂȚII IDIOMURILOR TURCICE
ÎN COMPARAȚIE CU LIMBILE INDO-EUROPENE

Enver Mamut
Universitatea Ovidius Constanța

Les facteurs fondamentaux de stabilité des idiomes turcs en comparaison avec les langues indo-européennes (Résumé)

On a beaucoup écrit sur les langues turques divisées aujourd'hui en 21 idiomes parlés par environ 162.000.000 habitants établis dans l'espace euro-asiatique. La grande majorité des études élaborées à l'étranger, mais aussi les études publiées en Roumanie, notamment après les années 1960, ont mis en évidence le fait que les idiomes turcs, idiomes à structure aglutinante, se caractérisent par une série de particularités qui leur confèrent une plus grande stabilité dans le temps et dans l'espace, ainsi qu'une parenté plus proche par rapport, par exemple, aux langues flexionnaires. Afin de démontrer cela, certains linguistes (Abel-Remusat, Rasmus Rasch, W. Schott, M.A. Castren, W. Bang, Y. Nemeth, S.G. Clauson, Gehard Doerfer, G.I. Ramstedt, Marti Räsänen, N.A. Baskakov etc.), ont essayé de mettre en évidence les particularités communes, très importantes, des idiomes faisant partie du groupe des langues uralo-altaïques et, surtout, des langues altaïques dont font partie les langues turques, sans toutefois arriver à préciser les causes principales ou les facteurs fondamentaux qui conduisent au maintien de la stabilité de ces idiomes dans le temps et dans l'espace.

Cet article essaie de déterminer ces facteurs, à partir de la pensée triadique des locuteurs des idiomes turcs et d'établir les deux facteurs fondamentaux qui ont des répercussions imprévisibles sur la structure des idiomes turcs: 1. l'absence de la distribution par classes des substantifs déterminée par l'absence de l'article grammatical et 2. la présence d'une topique ou d'un ordre strict des mots basé sur la règle: déterminant + déterminé.

Despre limbile turcice divizate azi în 21 de idiomuri¹ vorbite de aproximativ 162.000.000 de locuitori așezați în spațiul euroasiatic², s-au scris numeroase studii atât în trecut cât și în perioadele mai apropiate.

Mai toate studiile elaborate în afara granițelor țării, dar și cele publicate la noi, îndeosebi după anii 60 al secolului trecut¹, au evidențiat faptul că idiomurile turcice, având o structură aglutinantă, se caracterizează printr-o sumedenie de particularități ceea ce le conferă o mai mare stabilitate în timp și spațiu, de unde și o înrudire mult mai apropiată între ele în comparație, să zicem, cu limbile flexionare.

¹ Pentru denumirile idiomurilor turcice prezentate în ordinea alfabetică, vezi Anexa.

² Spațiu ce se întinde din din Marea Adriatică până în podișul Gobi și Siberia de Est, cuprinzând Balcanii, Asia Mică, Turcia, Republica Nord Cipriotă, Crimeea, regiunile din sud-estul Siberiei, sudul Uralilor, Volga Centrală și Nordul Caucazului din Federația Rusă, Asia Centrală, Irak, Iran, Siria, Afganistan și provincia Sintzian-Uigură din nord-vestul Chinei.

Iar pentru a demonstra acest fapt, lingviștii precum au fost francezul Abel-Remusat², danezul Rasmus Rasch³, germanul W. Schott (1836)⁴, finlandezul M.A. Castren (1813-1852)⁵, urmași de austriacul W. Bang⁶, maghiarul Y. Nemeth⁷, englezul S.G. Clauson⁸, germanul Gehard Doerfer⁹, finlandezii G.I. Ramstedt¹⁰ și Marti Räsänen¹¹ și rusul N.A. Baskakov¹² etc., au încercat să scoată la iveală particularitățile comune, de altfel, extrem de importante ale idiomurilor făcând parte din grupul limbilor uralo-altaice și îndeosebi ale limbilor altaice din care fac parte și idiomurile turcice, fără însă a reuși să precizeze principalele cauze sau factorii fundamentali care conduc la menținerea stabilității acestor idiomuri în timp și spațiu.

O încercare de a determina acești factori, pornind de la gândirea triadică a vorbitorilor idiomurilor turcice a fost prezentată în cadrul celui de-al II-lea Congres Internațional de Turcologie din Ankara în anul 1996 de autorul prezentului articol¹³, care dezvoltând ideile expuse aici va încerca în cele ce urmează să stabilească factorii fundamentali, care în final se rezumă la:

1. *absența împărțirii pe clase a substantivelor* determinată de absența genului gramatical și

2. *prezența unei topici sau a unei ordini stricte a cuvintelor bazate pe regula: determinant + determinat.*

Acești doi factori de bază au repercusiuni din cele mai impredictibile asupra structurii idiomurilor turcice.

1. ***Absența împărțirii în clase a substantivelor*** în idiomurile turcice, inclusiv în limba turcă, contribuie la apariția în aceste limbi, în esență, a unei singure paradigme a declinării la nume și a unei singure paradigme a conjugării la verb determinate de structura axială a acestor idiomuri.

Rădăcina cuvântului nefiind grevată de împărțirea pe clase, la nominativ ea nu a putut să apară decât într-o formă pură, adică cu desinența zero. Datorită acestei însușiri, nominativul a devenit centrul organizatoric al paradigmei declinării. Ori, această paradigmă are în limbile turcice o structură axială clar expimată, toate desinențele cazuale din seria singularului se alipesc la tema cazului nominativ singular și toate desinențele cazuale din seria pluralului se alipesc la tema cazului nominativ plural. Prin aceasta este asigurată natura standard a paradigmei declinării, tipice pentru limbile aglutinante. Structura axială a paradigmei și absența mărcilor de clasă nu au creat teren pentru apariția mai multor tipuri de declinări, în felul acesta a fost eliminată posibilitatea de confundare a cazului diferitelor tipuri de declinare.

Într-o dependență strânsă de structura axială a paradigmei se află, de asemenea, unele particularități ale accentului în limbile turcice. Spre deosebire de limbile flexionare care au o structură atomistă, accentul în limbile turcice tinde să ocupe un loc strict bine determinat. De obicei, el cade fie pe prima silabă (la unele nume topice), fie pe ultima silabă. Fenomenul se explică prin prezența în aceste limbi a unei structuri clare a formelor care elimină dintr-odată folosirea accentului mobil drept mijloc de diferențiere a formelor.

Structura axială a paradigmei în limbile turcice (aglutinante) a exercitat o influență destul de puternică asupra naturii unor procese fonetice care se produc în aceste limbi: structura axială este strâns legată de tendința de păstrare a unor limite clare între morfeme; în același timp, tendința aceasta a jucat un rol de frână, care împiedică apariția unei sumedenii de schimbări fonetice la jonctura morfemelor. Aceasta explică de ce în limbile turcice modificările fonetice nu au aceeași intensitate ca în limbile flexionare, care ar fi putut conduce la o deformare serioasă a axului paradigmei în sine, cât și la o deformare a temei cuvântului. Limbilor turcice le sunt caracteristice absența grupurilor consonantice la inițiala și (cu excepția grupurilor biconsonantice **st, șt, rt, nt, lt, nk, rk, lk**) la finala cuvintelor. Grupurile consonantice în aceste limbi, se constată, de obicei, la jonctura morfemelor. Cf. **bulutlar** „norii” (**-lar** este desinența pluralului), **gördü** „a văzut” (**-dü** este marca trecutului categoric). Înșușirea limbilor turcice de a evita grupurile bi și îndeosebi triconsonantice la finala cuvintelor, nedivizate de împărțirea morfemică, ca și îmbinarea a trei (uneori chiar și a două) consoane la jonctura morfemelor apără la rândul lor sufixele cazuale și ale altor sufixe, de deformare, elimină posibilitatea de apariție a unei variabilități majore. Desigur, nu se poate exclude apariția unor variante în totalitate. Astfel, de pildă, acțiunea legii armoniei vocalice, parțial și a asimilării consonantice poate conduce la formarea unor variante ale desinențelor cazuale, în același timp, este obiectivă tendința de păstrare a despărțirii morfematice în cazul grupurilor consonantice, care, ca și armonia vocalică servește unui și aceluiași scop, și anume păstrarea axului paradigmei.

Tendința de evitare a grupurilor consonantice la jonctura morfemelor condiționează cu destulă claritate și o altă particularitate a limbilor aglutinante.

Se știe faptul că limbile turcice sunt comparativ mai sărace în diftongi de tipul **au, ua, ou, uo, eu, oa, ea** etc. În cazul în care apar astfel de diftongi acestea din punct de vedere istoric constituie elemente secundare apărute din îmbinări de tipul „vocală + consoană” cu mult mai vechi *taw < tağ, saw < sağ, söw < sök, kow < koğ* etc. Formarea unui număr mare de diftongi în limbile turcice ar fi putut conduce la încălcarea limitelor existente la jonctura morfemelor. Îmbinarea a două vocale eterogene în limbile turcice se produce de obicei la jonctura dintre morfeme. Cf. **Kay-gi, say-gi, duy-gu, kay-ık** care din punct de vedere fonetic fiind disociabile (Cf. **ka-ya, du-yar, ka-yık**) sunt numiți pseudodiftongi. Prezența separării morfematice împiedică indubitabil formarea diftongilor, grupurile de sunete ce par a fi diftongi, de fapt, sunt pseudodiftongi, datorită faptului că se supun disocierii.

Un element complementar al aglutinării este armonia vocalică legată de păstrarea unui regim determinat și a unei însușiri constante la vocale, uneori și la consoane. Armonia vocalică reprezintă, în mod indubitabil, o consecință a tendinței limbilor aglutinante de păstrare a structurii axiale a paradigmei și una de limitare a posibilităților de înmulțire a variantelor sufixelor monosemantice (fără a ține seama de variantele, care sunt condiționate de acțiunea însăși a armoniei vocalice și care nu produc schimbări în axul paradigmei).

Armonia vocalică creează mari obstacole în apariția multiplelor forme ale cazurilor și ale sufixelor derivate. De pildă, când în limba turcă există desinența **-e** a cazului dativ după temele terminate într-o temă palatală sau muiată, de exemplu: **göl-e** „spre lac”, **ev-e** „spre casă” etc. eliminarea sufixului **-e** în cazul acesta de către sufixele, precum sunt **-a**, **-u**, **-gu** etc. nu pare a fi posibilă.

Prezența armoniei vocalice și fenomenele care o însoțesc precum sunt armonia labială (küçük ses uyumu), opoziția vocalelor după serie (vocalele seriei anterioare și cele aparținând seriei posterioare), legate de armonia vocalică, opoziția consoanelor anterioare (antelinguale, palatale) celor posterioare (posterolinguale, postpalatale), imposibilitatea apariției grupurilor consonantice la inițiala absolută a cuvântului și legată de aceste fenomene existența unei tipologii speciale a silabelor sunt cauzele relative simplității mari a distribuției fonemelor în limbile aglutinante, în comparație cu limbile indo-europene. Aceste raporturi distributive, după cât se pare, istoricește sunt și mai stabile, ceea ce iarăși nu poate să nu contribuie la păstrarea îndelungată a structurii idiomurilor turcice. Structura axială a paradigmei reprezintă de asemenea una din cauzele care împiedică să apară în aceste idiomuri, fenomene precum sunt alternanțele vocalice, care în aceste limbi sunt cu totul absente. De altminteri, în condițiile existenței unei paradigme cu o structură axială și al unui sistem de forme cazuale, nu se simte nevoia alternanțelor vocalice. În limbile turcice verbul, de asemenea, nu simte nevoia alternanțelor vocalice, deoarece toate formele verbale sunt diferențiate foarte clar.

2. Cea de a doua cauză care condiționează stabilitatea structurii aglutinante a limbilor turcice o reprezintă *existența unei topici sau a unei ordini stricte a cuvintelor în sintagme de tipul „determinant + determinat”*. Respectarea strictă a unei topici precum cea menționată mai înainte, creează condiții optime în dezvoltarea procedurii numit juxtapunere ca mijloc de legătură sintactică între cuvintele aflate în poziția de determinant și determinat.

Una din particularitățile caracteristice ale limbilor turcice constă în posibilitatea întrebuițării substantivelor în funcția de atribut (substantival), ceea ce permite crearea în aceste idiomuri a unor îmbinări de cuvinte de tipul **ağaç ev** „casă de lemn” (adlit. „lemn casă”), **demir kapı** „ușă de fier” (ad. lit. “fier ușă”), **taş yol** “drum de piatră” sau “drum pietruit” (adlit. “piatră drum”). Astfel de îmbinări de cuvinte se disting printr-o sudură internă cu mult mai mare față de îmbinările de cuvinte similare din limbile flexionare, unde unul din elementele sale este marcat fie de sufixul cazului genitiv, fie de marca unui adjectiv declinabil (cf. rus **dom atsa** “casa părintească” sau **zelyonaya trava** “iarbă verde”) fie cu prepoziție **de** (de exemplu în română: “casă de lemn”, “ușă de fier”, etc.), acestea apropiindu-se prin valoarea lor de cuvintele compuse.

Sufixul cazului acuzativ, în majoritatea limbilor aglutinante are valoarea de articol. El indică de obicei obiectul de acțiune, definit, cunoscut deja de vorbitor¹⁴. Acest fenomen, curios, se explică prin aceea că în limbile aglutinante, încă din vechime a fost larg răspândită propoziția nominală, a cărei particularitate tipică îl constituie înlocuirea formelor personale ale verbelor cu substantive deverbative marcate cu

sufixele posesive. Propoziția contemporană *O ağaç kesiyor* „El taie lemne” a avut o structură de tipul *Ol ağaç kese ol*. Se poate presupune că îmbinarea substantivului care exprimă subiectul de acțiune și obiectul acțiunii exprimate prin substantivul deverbativ, s-a realizat de asemenea, în conformitate cu procedeul simplu de juxtapunere sau alăturare. Formele contemporane ale cazului acuzativ definit, fără nici un sufix cazual special, reprezintă, probabil, rămășițe ale acestei stări vechi. Sufixul cazului acuzativ, folosit inițial în calitate de articol postpozitiv special, a încălcat sudura unei astfel de îmbinări.

Dezvoltarea procedeului de îmbinare a cuvintelor prin juxtapunere face inutilă declinarea adjectivelor în limbile turcice. Prepunerea sau locul prepozitiv al cazului genitiv atât de tipică pentru limbile aglutinante se explică prin acțiunea legii „determinant-determinat”. Cf. *kardeş kızı* “fata (fiica) fratelui”, **baba oğlu** “băiatul tatei” (adl. “frate fata”).

Prin acțiunea aceleiași legi se explică trecerea în prim plan a diferitelor circumstanțiale, de exemplu: *Amerika'da grevler* “grevele în America”.

Participiile, capabile să se folosească în funcție de atribute (participiale), tind să preceadă propriul lor determinat, în conformitate, de asemenea, cu legea “determinant + determinat”. De aceea forma verbală personală, incapabilă a se folosi în funcția de atribut este îndepărtată către finala propoziției. Legea “determinant + determinat” se răspândește nu numai la sintagme simple de tipul “adjectiv + substantiv”. În determinante se transformă și construcțiile numite determinante sau atribute dezvoltate sau grupurile atributive. De exemplu: *En güzel kız öğrenciler bizim bölümde tahsil görüyorlar* “Cele mai frumoase studente învață la secția noastră”, *O bana balık avlanılabilinen yeri gösterdi* „El mi-a arătat locul unde se poate pescui pește”. În aceste exemple sintagmele cu participiile *En güzel kız öğrenciler* și *balık avlanılabilinen* reprezintă atribute dezvoltate sau grupuri atributive. Această însușire a limbii turce conduce la o reducere considerabilă a verbelor finite și la mărirea numărului numelor verbale și ale participiilor.

Prezența atributelor participiale dezvoltate sau a grupurilor atributive constituie un obstacol în calea apariției în limba turcă a propozițiilor secundare de tipul celor existente în limbile europene. De aceea aceste construcții sunt numite în turcologie, fie „construcții gerunziale, participiale sau infinitivale”¹⁵, fie „cvasipropoziții”¹⁶ (J. Deny) sau „propoziții secundare (subordonate) alipite de cele principale prin sudură”¹⁷. Este adevărat că în limba turcă contemporană se întâlnesc și propoziții secundare de tipul celor întâlnite în limbile indo-europene, numai că acestea au apărut mai târziu sub influența acestora din urmă. Construcția gerunzială într-o oarecare măsură, poate socotită drept atribut adverbial dezvoltat sau grup adverbial al acțiunii verbale. De aceea toate construcțiile gerunziale, supunându-se legii „determinant + determinat” ocupă în limbile turcice un loc prepozitiv față de propozițiile principale și nicidecum după ele. De exemplu: *Parayı alarak eve döndüm* „M-am întors acasă luându-mi banii”. Prin aceasta se explică și abundența, în aceste limbi a construcțiilor gerunziale sau a

cvasipropozițiilor numite și propoziții secundare (subordonate) legate prin sudură de tipul: *Ben mühendis olunca, annem şehire taşındı* „Mama s-a mutat la oraș deîndată ce (eu) am devenit inginer”. *Ben mühendis olduktan sonra, annem şehire taşındı* („Mama s-a mutat la oraș după ce (eu) am devenit inginer”); *Ben mühendis olmadıkça annem şehire taşınmadı* (Mama nu s-a mutat în oraș cât timp eu n-am devenit inginer); *Ben mühendis oluncaya kadar (olmayana kadar), annem şehire taşınmadı* „Mama nu s-a mutat în oraș până când eu nu am devenit inginer” etc. Ori tocmai acestea permit limbilor turcice să se descurce fără propoziții de tipul celor existente în limbile indoeuropene.

Toate aceste fenomene care sunt o consecință a păstrării stricte a topiciei sau a ordinii cuvintelor în sintagmele de tipul „determinant + determinat” condiționează o serie întregă de particularități specifice a structurii sintactice în idiomurile turcice. Diferitele construcții participiale și gerunziale, precum și propoziția cu predicatul în poziția ei finală creează unități închise, organizate deosebit de strict. Aceste unități stricte au o mare stabilitate. În mod indirect, ele contribuie, fără îndoială, la păstrarea unor particularități în idiomurile turcice, care, în final, nu poate să nu ducă la stabilitatea păstrării îndelungate a structurii aglutinante.

În condițiile existenței unui număr mare de nume verbale provenite de la verbe (numele deverbative) și participii se largesc în chip neobișnuit posibilitățile de utilizare a verbelor deverbative și a participării lor la alcătuirea unor forme ale verbelor finite.

Numele deverbative și participiile sunt foarte comode în crearea formelor perfectului, care exprimă rezultatul unei acțiuni. În vechime, în epoca dominației structurii nominale, el putea exprima acțiuni, în general. Rămânea doar corelată această acțiune cu o anumită persoană sau cu subiectul acțiunii. Această cerință a generat apariția sufixelor posesive ca unul din factorii puternici ce contribuie la păstrarea structurii aglutinante. Legate genetic de pronumele personale și apărute inițial în sfera verbului, ele au fost transferate, mai târziu, în sfera numelui; cf. *ata-m* „tatăl meu”, *kızım* „fiica (fata) mea”, *ev-im* „casa mea”, etc. Fenomenul acesta pare, la prima vedere, a fi în contradicție cu legea „determinant + determinat”, dar, dacă se are în vedere faptul că sufixele posesive au apărut în sfera verbului, această contradicție este eliminată de la sine.

Apariția sufixelor posesive a lărgit considerabil posibilitățile de formare ale postpozițiilor. Nucleul inițial al construcției postpoziționale a fost, după toate probabilitățile îmbinarea de cuvinte construită în conformitate cu schema „determinant + determinat”. Sintagma *orman yanında* „lângă pădure” inițial ar fi putut să însemne „pe partea dinspre pădure” (*orman yanda*). Prezența în limbă a sufixelor posesive a dat naștere la posibilitatea de alipire a sufixului posesiv la cel de al doilea element al îmbinării (*yan-ı-n-da*), în final obținându-se construcția: „pe partea ce aparține pădurii sau ceea ce este propriu pădurii”.

Postpozițiile contribuie, în multe privințe, la păstrarea structurii aglutinante a limbilor. În primul rând, ele măresc cu mult posibilitatea de exprimare a diferitelor

nuanțe ale sensurilor, legate de exprimarea diferitelor raporturi spațiale. Sfera valorilor exprimate de prepozițiile indoeuropene nu este atât de largă. Posibilitatea exprimării raporturilor spațiale apără la rândul ei cazurile spațiale existente de diferite confuzii, interacțiuni, de dispariții, etc. Pe de altă parte, cu timpul, postpozițiile pot să se transforme în sufixe cazuale, asigurând prin aceasta o reproducere constantă a desinențelor aglutinante, fenomen ce nu s-a observat în limbile indoeuropene, unde prepozițiile uneori nu au contribuit la întărirea structurii flexionare a limbilor, ci la prăbușirea acesteia și transformarea ei într-o structură analitică.

Există destul de multe exemple de transformare a postpozițiilor în sufixe cazuale: cf. *birlen* > *irlen* > *ilen* > *ile* > *la/le* care tinde să devină marcă a cazului sociativ sau instrumental: *ath* „cu cal”, *ayakla* „cu piciorul”, *gözle* „cu ochiul”, etc.

Transformarea postpozițiilor în sufixe cazuale nu a condus la ștergerea limitelor dintre morfemele alcătuitoare, deoarece astfel de sufixe sunt și ele purtătoare ale unor sensuri depline. În limbile aglutinante nu poate fi descoperit nici un caz de fuziune în locurile de îmbinare sau de jonctură a postpozițiilor cu rădăcina cuvântului.

În treacăt fie spus, trebuie relevat faptul că în comparație cu limbile aglutinante, limbile indoeuropene, neavând aproape deloc postpoziții, au neșansa de a avea puține posibilități de a crea desinențe cazuale noi. Pierderea de către aceste limbi a flexiunii uneori, a fost compensată de schimbarea sau alternața vocalei sau a vocalelor din tema cuvântului. Cf. declinarea cuvântului *fată* din limba română care are la nominativ forma *fată*, la genitiv (*a, al, ale*) *fetei*, la dativ *fetei* ș.a.m.d. unde se constată nu numai o schimbare a fizionomiei sonore a cuvântului *fată* la genitiv și dativ prin schimbarea vocalelor *a* și *ă* în vocala *e*, dar și prăbușirea temei/rădăcinii cuvântului de la forma *fată* la forma *fetei* și concomitent cu aceasta ștergerea limitelor dintre morfemele alcătuitoare ale cazurilor genitiv și dativ care, pe deasupra din punct de vedere formal se aseamănă între ele, conducând în final la confundarea formelor. Cf. în această privință cuvântul *kız* „fată” din limba turcă care își păstrează complexul sonor atât la nominativ, cât și la genitiv și dativ, precum și la celelalte cazuri unde limitele dintre rădăcină și sufixele cazurilor se mențin cu o mare claritate. Cf. la nominativ: *kız* „fată”, la genitiv *kız-ın* “(a, al, ale) fetei”, care la dativ *kız-a* “fetei” la ablativ *kız-dan* “de la fata” și la locativ *kız-da*.

Reproducerea constantă a unor elemente postpuse numite sufixe, provenite din rezerva de nesecat, precum sunt postpozițiile a constituit unul din factorii cei mai puternici de păstrare a structurii aglutinante, în timp și spațiu. Reproducerea constantă a elementelor postpuse conduce la faptul că prin analogie și datorită inerției istorice în limbile aglutinante turcice se creează numai sufixe, fiind absentă cu desăvârșire fenomenul prefixării; aceasta la rândul său exercitând o influență uriașă asupra naturii formării cuvintelor verbale și nominale, care în idiomurile turcice se caracterizează printr-o abundență a sufixelor.

Numărul mare de sufixe (peste 130 derivate fiecare cu 2-12 variante) reprezintă, de asemenea, o consecință a acțiunii topicii cuvintelor „determinant +

determinat”. Folosirea largă a sufixelor a creat binecunoscuta forță a inerției, de pe urma căreia prin analogie a fost întrebuițată numai procedeul sufixal de formare a cuvintelor, iar pentru formarea prefixelor n-au existat condiții speciale. În limbile indoeuropene prefixul se alipește, de obicei, la verbe sau la substantive deverbative.

În strânsă legătură cu cele menționate se află și așa numita inițială surdă a cuvântului în limbile aglutinante. În limba-bază turcică veche toate cuvintele începeau numai în consoane surde, acest fenomen fiind conservat în prezent de idiomurile turcice: ciuvașă din Volga Centrală și hakasă din sudul Siberiei, păstrătoare ale celor mai vechi elemente ale idiomurilor turcice. În aceste idiomuri cuvintele nu pot să înceapă în consoane sonore de tipul *b, d, g, z, j* etc. ci doar în consoane surde de tipul *p, t, k, s, ș* ca în limba-bază turcică, tipul cuvintelor în consoane sonore fiind specific limbii turce contemporane, iar cel mixt, adică tipul surd și sonor fiind specific idiomurilor turcice septentrionale (tătară, uigură, uzbekă, kazah, karacalpacă, nohaică, kirghiză, bașkiră etc.). La prima vedere, acest fenomen poate să pară ca ceva curios. În realitate însă, el este o urmare directă a structurii aglutinante a limbilor. Cuvinte cu inițiala în consoane surde se întâlnesc numai în limbile aglutinante în timp ce în limbile care au o altă structură, ele sunt absente.

Așadar, o particularitate tipică a limbilor aglutinante este aceea că aici lipsesc cu desăvârșire prefixele. Aceasta înseamnă că inițiala de cuvânt în limbile aglutinante este într-un tot pasivă din punct de vedere morfologic. Dacă în aceste limbi nu există morfeme cu sens sau semanteme la inițiala de cuvânt, atunci nu există în această poziție a cuvântului nici îmbinări de consoane sau grupuri consonantice, deoarece în aceste idiomuri limita de demarcație a morfemelor, de obicei, are loc între două consoane, în cazurile când acestea există în cuvânt. În condițiile existenței unei pasivități morfologice la inițiala de cuvânt, scade într-un mod sensibil cerința de diferențiere semantică în planul pur fonologic. Se acordă o preferință consoanelor surde ca elemente mult mai puțin expresive din punct de vedere fonologic. Punctul de contact al variabilității fonemice în idiomurile de acest tip este trecut sau mutat în mijlocul cuvântului, la jonctura morfemelor.

Cu inițiala absolut surdă a cuvântului este strâns legată și o altă particularitate. În idiomurile care au cuvinte cu inițială absolut surdă, capătă o dezvoltare specială sonantele. iar dintre acestea lichidele și nazalele. Frecvența unor silabe precum sunt: *-tet, -kek, -pep, -fef* este extrem de redusă, în timp ce frecvența silabelor de tipul: *-ter, -tel, -ten, -tem, -ker, -kel, -kem, -ken, -per, -pel, -pen, -pem, -ser, -sel, -sem, -sen* atinge cota cea mai înaltă. O frecvență foarte mare o au și îmbinările sonantelor cu consoanele surde de tipul *lt, lk, rt, rk, nt, nk*, mai puțin două surde de tipul *st, șt* și încă mai puțin un sonant și o consoană de tipul *ld, rd*. Această lege poate fi verificată și empiric. Prezența în chip absolut al surdelor la inițiala de cuvânt, în cazul limbii-baze turce, precum și în limbile ciuvașă și hakasă păstrătoare ale elementelor vechi se leagă adesea cu accentul pe prima silabă și cu prezența unor vocale lungi, care compensează într-o anumită măsură pasivitatea fonologică a inițialei de cuvânt..

Posibilitățile largi de folosire a sufixelor în idiomurile turcice reprezintă, într-o măsură oarecare cauza tendinței către monosemantismul sufixelor. Pentru a putea da un alt sens unui anumit sufix, limbile aglutinante recurg la alipirea unui alt sufix de sufixul existent, obținându-se în final, ghirlande întregi de sufixe.

Cazurile de subiect-obiect sunt relativ slab dezvoltate în aceste idiomuri. Sfera cazului genitiv este mai îngustă în comparație cu genitivul din limbile indoeuropene. Așa numitul caz dativ reprezintă în același timp un caz spațial și unul directiv (îndeosebi în idiomurile turcice septentrionale); acuzativul, când exprimă un obiect de acțiune nedefinit, de obicei nu este marcat cu nici un sufix. În schimb, în aceste idiomuri este destul de dezvoltată sfera cazurilor spațiale și a construcțiilor sau a locuțiunilor spațiale postpoziționale. Întrucât sistemul dezvoltat al postpozițiilor permite redarea celor mai variate nuanțe ale valorilor spațiale, cazurile spațiale (locativul, dativul și ablativul) nu se supun unor procese de amestec și de apariție a polisemantismului.

Idiomurile turcice abundă în forme participiale, care pot fi folosite drept material de construcție în formarea timpurilor verbale. Prin îmbinarea participiilor cu verbe auxiliare se pot obține diferite forme ale timpurilor verbului, ceea ce reprezintă, de asemenea, una din cauzele de păstrare a structurii aglutinante. Se știe faptul că timpurile analitice au capacitatea de a avea o mare stabilitate. Cazurile de confundare a formelor, aparținând la două gupuri analitice sun destul de rare. Dimpotrivă, formele neanalitice ale timpurilor verbelor, precum ne arată, de exemplu istoria limbilor indoeuropene, se suprapun în mod constant prin contaminare.

Rezumând cele menționate mai sus, se poate trage concluzia că structura unei sau altei limbi este determinată de anumiți factori fundamentali. În cazul limbilor turcice, care au o structură aglutinantă, acești factori fundamentali sunt: 1. **absența împărțirii pe clase a cuvintelor** sau mai bine zis absența mărcilor de clasă și 2. **topica cuvintelor bazată pe regula „determinant + determinat”**. În legătură directă cu acești factori poate să apară și întrebarea: care este factorul determinant în cazul de față? Aglutinarea sau topica cuvintelor „determinant + determinat”?

Aglutinarea (juxtapunerea, alipirea) care este un procedeu sau o formă de îmbinare a diferitelor elemente alcătuitoare sau componente morfologice ale unui cuvânt marcat integral se opune total unui alt procedeu de îmbinare ce se numește fuziune.

Evident, topica cuvintelor „determinant + determinat” susținută și aproape echivalentă cu regula „concret + abstract”, „particular + general”, „dependent + independent” precum și de „variant + invariant” constituie condiția fundamentală a aglutinării, deoarece din punct de vedere istoric fiecare îmbinare a rădăcinii cu un sufix poate fi redusă la simpla îmbinare a două cuvinte, aflate într-un raport de determinant și determinat. În același timp, topica cuvintelor care creează condiția necesară pentru apariția elementelor postpuse (sufixelor) aglutinante, ea însăși la rândul ei este susținută într-un mod activ de acele urmări numeroase, care decurg din natura structurii

aglutinante. De aceea, cei doi factori menționați mai sus sunt strâns legați între ei și se susțin reciproc, ambii constituind factorii fundamentali ai stabilității idiomurilor turcice **în timp** (din momentul apariției lor și până în prezent) și **în spațiu** (cuprins între Balcani și Polonia, Crimeea și Caucaz, Orientul Apropiat și Mijlociu, Asia Centrală, regiunile uralo-volgiene, Siberiei de Sud-Vest și de Est ce se întinde până în interiorul Chinei și Mongoliei) – spațiu în care un bun cunoscător al uneia din idiomurile turcice despărțite artificial sub imperiul sloganului „divide et imperra” în aproximativ 21 de idiomuri, poate să converseze cu mare ușurință cu vorbitorii tuturor acestor idiomuri³.

ANEXĂ: LISTA LIMBILOR TURCICE CONTEMPORANE (în ordine alfabetică)

1. Altaică; 2. Azerbeigeană; 3. Başchiră; 4. Ciuvașă; 5. Găgăuză; 6. Hakasă; 7. Iakută; 8. Karakalpacă; 9. Karaceai-balkară; 10. Kazahă; 11. Kirghiză; 12. Kumâcă; 13. Nogaică; 14. Șoră; 15. Tătară din Kazan (volgiană); 16. Tătară crimeeană; 17. Turcă; 18. Turcmenă; 19. Tuvină; 20. Uigură; 21. Uzbekă.

BIBLIOGRAFIE

- ***, *Introducere în lingvistică*, Editura Științifică, București, 1965, pp. 76, 82, 225-228, 232, 253.
- Abel Remusat, *Recherches sur les langues tatares*, Paris, 1820.
- Rasmus Rask, *Der skitiske Sproget*, Kopenhavn, 1834.
- W. Schott, *Das Zahlwort in der tschudischen Sprachenklasse wie auch im türkischen, tungusischen und mongolischen*, Berlin, 1853.
- M.A. Castren, *Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen*. St. Petersburg, apud ***, *Problema obsçnosti Altaiskih yazıkov*, Leningrad, 1971, p. 22.
- W. Bang, *Monographieen zur türkischen sprachgeschichte*, Heidelberg, 1918.
- I. Nemeth, *Zur Einteilung de türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia, 1956.
- S.G. Clauson, *Türkisch and Mongolian Studies*, London, 1962.
- Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neuerpersischen*, Bd. I, Wiesbaden, 1963.
- G.I. Ramstedt, *Vvedeniye v altaiskaye yazıkoznaniye I. Fonetica*, Moskova, 1957; *II. Morfologhia*, Moskova, 1961.
- Marti Rasanen, *Materialen zur Lautgesichte der türkischen Sprachen*, *Studia Orientalia*, 15, Helsinki, 1949; *Materialen zur Morfologie de türkischen sprachen*, Helsinki, 1957.
- N.A. Baskakov, *Vvedenie v izuçenie tiyurskih yazıkov*, Moskova, 1962, și *XXX Philologicae Turcicae Fundamenta I.*, Wiesbaden, 1959.
- Enver Mahmut, *Türkçenin Yapısal Özellikleri ve Bunun Perspektifleri* (Particularitățile de structură ale limbii turce și perspectivele ei de dezvoltare), în „Kırım”, Ankara, ianuarie-martie, 1996, p. 18-23.

³ Excepție fac limbile ciuvașă din Volga Centrală și iakută din Siberia de Est.

Enver Mahmut, *În legătură cu complementul direct cu și fără marcă a cazului acuzativ în limba tătară*, „AUB”, Limbi clasice și orientale, Anul XIX, București, 1970, p. 79-97 (studiu comparat valabil și pentru limba turcă)

N.A. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva, Leningrad, 1956, Partea a II-a Sintaksis.

J. Deny, *Principes de grammaire turque*, Paris, 1955.

M. Zekiyev, *Sovremenıy tatarskiy yazık*, Kazan, 1987, p. 418-447.